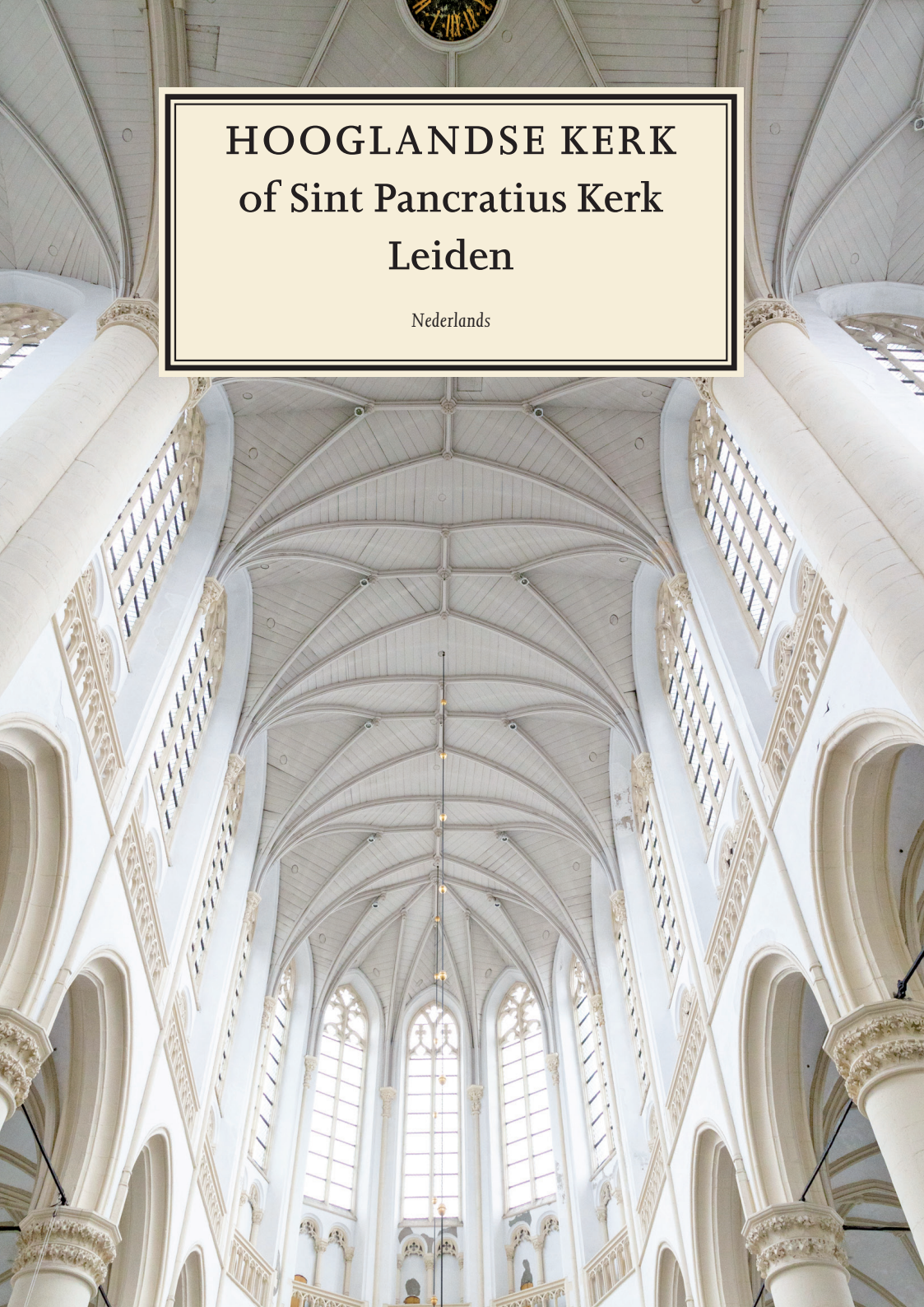

HOOGLANDSE KERK of Sint Pancratius Kerk Leiden

Nederlands

De geschiedenis van de kerk op het Hogeland

In 1294 vond de eerste stadvergroting van Leiden plaats en werd het grondgebied ten koste van Leiderdorp uitgebreid met het Hogeland en het deel van het Waardeiland tot ongeveer de huidige Herengracht. De bewoners van dat nieuwe stadsdeel bleven echter kerkelijk vooralsnog tot de parochie van Leiderdorp behoren en zij dienden daar ter kerke te gaan. Dit was voor hen gezien de grote afstand en de onbegaanbaarheid van de weg met name in de winter een probleem dat echter door de bisschop van Utrecht op 20 december 1314 werd opgelost in een stichtingsacte

waarbij hij toestemming verleende voor de bouw van een 'appendix', een kapel op het Hogeland. Al na 10 maanden kon "t armen berderen (houten) kerckgen" worden gewijd en werd daarbij opgedragen aan de heilige martelaar Sint Pancratius. In de daarop volgende decennia kwam er een stenen kerk voor in de plaats met een tegen de westmuur aangebouwde toren.

De oprichting van het kapittel

Tussen 1325 en 1365 speelden er regelmatig hooglopende conflicten tussen gegoede Leidse burgers en de pastoors van de Pieterskerk. Deze laptten namelijk stelselmatig allerlei afspraken over het verdelen van kerkelijke ambten – zogenaamde vicariën – aan hun laars met als gevolg financieel nadeel voor ongetrouwde mannelijke familieleden van het stadspatriciaat. In 1366 was men het zat en werd door vijf samenzweerders, waaronder de rechtsgeleerde Filips van Leiden, een plan bedacht om niet alleen de vicariën over te brengen naar de kapel op het Hogeland, maar deze te ver-

heffen tot een kapittelkerk die direct onder toezicht van de bisschop zou komen te staan. De bisschop willigde hun wensen in met de stichtingsacte van het kapittel op 29 oktober 1366. Voortaan werden in de Sint Pancras nu dagelijks zeven diensten door de aan de kerk verbonden kanunniken gehouden, die daarbij kapitelen (hoofdstukken) uit de Bijbel voorlezen. De nieuwe functie maakte vergroting van het kerkgebouw met een koor-gedeelte en zijbeuken (voor de vele altaren) noodzakelijk. Deze vergroting kwam tot stand in het laatste kwart van de veertiende eeuw.

Boven
Gezicht in de Hooglandse kerk te Leiden
1852
Hendrik Ringeling
Museum de Lakenhal

Grootschalige nieuwbouw

Aan het einde van de vijftiende eeuw ontwikkelden Holland en Zeeland zich tot sterke handelsgebieden. Leiden was rond 1500 met circa 12.000 inwoners uitgegroeid tot de grootste stad van het gebied dat het huidige Nederland beslaat. Er kwam geld beschikbaar voor steeds grotere en rijkere kerkgebouwen. Baksteen werd vervangen door natuursteen dat van ver moest worden aangevoerd uit het gebied rond Mechelen in Vlaanderen en het Duitse Bentheim. Wie de bouwmeester van de nieuwbouw vanaf circa 1480 is geweest is door het ontbreken van schriftelijke

bronnen onbekend, maar gezien de stijlverwantschap met de Grote of Maria Magdalenakerk van Goes en de Grote of Sint Laurenskerk in Alkmaar was dit vermoedelijk een telg uit het Mechelse bouwmeestersgeslacht Keldermans. Bij de nieuwbouw heeft men van oost naar west gewerkt. Het koorgedeelte is derhalve het eerst gereed gekomen. Rond 1500 zal het transept – de dwarsbeuk – zijn voltooid. Dit transept met de uiterst weelderige noord- en zuidgevels is met een lengte van ruim 65 meter uniek in Nederland.

Onvoltooide kerk

Aangenomen wordt dat omstreeks 1535 de bouwactiviteiten zijn gestaakt. Aannemelijk is dat rond die tijd het geld op was. De Leidse economie stortte in ten gevolge van de neergang van de (oude) lakennering. Ook vanwege de religieuze troebelen zal de offerbereidheid tanende zijn geweest. Zo was in 1535 Leiden bijna in handen gevallen van de Wederdopers met hun leider Jan(tje) van Leiden, die net als in Münster hier alvast het hemelse Jeruzalem wilden stichten. Onvoltooid bleef het schip van de kerk dat niet hoog en niet lang genoeg werd. Zo ontbreken de hoge

Reformatie

ramen van de lichtbeuk en had de kerk nog twee travéeën (gewelfvakken) langer moeten worden. In het interieur bevindt de vijfde meest westelijke zuil zich op maar 30 centimeter van de veertiende eeuwse westmuur, die evenals de toren plaats zou hebben moeten maken voor de nieuwbouw. De gelegde fundering van de beoogde verlengde noordmuur van kerk werd in 1982 bij werkzaamheden aan de riolering zichtbaar. De omvang van die fundering is thans in het wegdek van de Nieuwstraat met afwijkend bestratingsmateriaal aangegeven.

Op 26 augustus 1566 werden door beeldenstormers en plundersaars beelden en katholieke liturgische voorwerpen vernield en ontvreemd. Nadat de rust was hersteld werd de kerk opnieuw gewijd op 11 augustus 1567. In 1572 koos Leiden echter de zijde van de Opstand en viel het doek voor het kapittel definitief.

Op 25 juli 1574 vond de eerste Calvinistische eredienst in de kerk plaats. Stelmatig werden alle altaren en beelden uit de kerk verwijderd en bleef van de middeleeuwse inrichting niets meer over.

Beleg van Leiden

In 1573 volgde het beleg door de Spanjaarden en het Ontzet van Leiden op 3 oktober 1574. De stad kon daarna uit het economische dal klimmen en in het bijzonder door de immigratie van duizenden Vlamingen een belangrijke positie in de lakenindustrie gaan innemen.

Boven

De uitdeling van haring en wittebrood na de opheffing van het beleg van Leiden, 3 oktober 1574

Otto van Veen (1574-1629)

Rijksmuseum Amsterdam

Zeventiende eeuw – heden

In de zeventiende eeuw werd de kerk voorzien van Protestants kerkmeubilair. De preekstoel uit 1632 kreeg een enorm klankbord ten behoeve van de verstaanbaarheid van de ‘dienaren des woords’. Ter bescherming van moeders en dopelingen tegen het opdringende kerkvolk in een ruimte grotendeels nog zonder zitplaatsen werd er in diezelfde periode een doophek geplaatst en kregen de wanden van het schip een houten lambriserings. Stadsarchitect Arent van 's Gravesande ontwierp in 1646 classicistische tochtportalen voor de ingangen aan de noord- en zuidzijde

van het transept. De ruimtelijke zetting van de kerk werd rond het midden van de zeventiende eeuw sterk gewijzigd door de bouw van vele kerkhuizen rond en tegen de kerk. De kerkmeesters hadden daarvoor vooral financiële motieven. Door de verhuur zouden zij ‘meerder Incomen’ genieten. Nadat het kerkhof door de pestepidemie in 1635 overvol geworden en buiten gebruik was gesteld zag men er geen been in al na 15 jaar hier huizen op te gaan bouwen. In 1665 waren de in 1592 tegen de westmuur gebouwde huizen en het portaal sterk vervallen.

Besloten werd tot nieuwbouw. Architect Willem van der Helm heeft zijn best gedaan qua bouwstijl het portaal aan te laten sluiten bij het gotische gebouw. Het beeldhouwwerk past bij functie van dit portaal waar de lijkkarren door naar binnen reden. De tijdelijkheid van het aardse bestaan wordt gesymboliseerd door een zandloper en een schedel. Bij nadere beschouwing valt nog meer op. Ter linkerzijde van zowel die zandloper als de schedel is de vleugel van een duif zichtbaar. Ter rechterzijde de vlerk van een vleermuis. Met andere woorden: heb je je goed gedragen dan ga je links

Grafzerken

omhoog naar de hemel, is dat niet het geval dan verdwijn je rechts omlaag in de krochten van de hel.

Aan het begin van de negentiende eeuw verkeerde de kerk bouwkundig in slechte staat, onder meer onder meer als gevolg van stormschade en de ramp met het kruitschip in 1807. Even wordt zelfs sloop van de kerk overwogen.

In 1837 werd de stormschade hersteld en kreeg de kerk in 1840 in transept en koor-deelte houten stergewelven. Een toevoeging die positief moet worden beoordeeld, omdat anders de kapconstructie in het zicht zou zijn gebleven

en het immers altijd de bedoeling van de middeleeuwse bouwers is geweest overal in de kerk een (stenen) gewelf aan te brengen. Verdere restauraties volgen in de jaren 1875 tot 1903. Onderdeel van de restauratie was het herstellen van de transeptgevels en het terugbrengen van de gotische traceringen in de 66 vensters. Vanaf 1955 tot 1979 wordt de kerk opnieuw ingrijpend gerestaureerd en kreeg onder meer de westgevel op basis van bouwsporen het veertiende eeuwse uiterlijk terug.

Op het hoogkoor bevindt zich het graf van Justinus van Nassau (†1631) en zijn echtgenote Anna de Merode (†1634). Na een roerig leven als onder meer admiraal van Zeeland woonde deze bastaardzoon van Willem van Oranje zijn laatste levensjaren op de Hooigracht. Bij de zuidoostelijke vieringpijler ligt de tijdens het beleg van Leiden heldhaftige burgemeester Pieter Adraanszoon van der Werff begraven (†1604). Zijn nazaten gaven in 1661 opdracht beeldhouwer Rombout Verhulst voor die vieringpijler een epitaaf te vervaardigen te zijner nagedachtenis.

Diensten op zondag

Leidse Binnenstadsgemeente
(PKN): 10.00 uur
Predikant ds. Margreet Klokke
Organist Willeke Smits
www.leidsebinnenstadsgemeente.nl

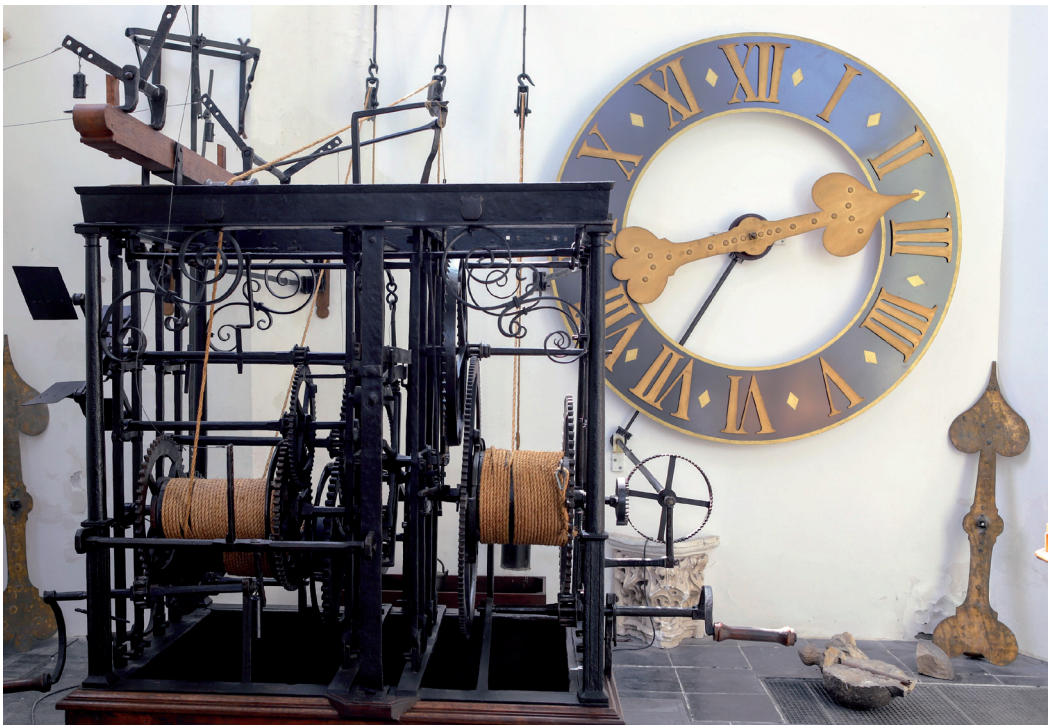
Leidse Ekklesia
12.00 uur
www.ekklesialeiden.nl

Regelmatig zijn er zondag
om 17.00 uur Evensongs
of Cantatediensten

Kosters Ronald Hartsuiker
en Peter Breedijk
Hooglandse Kerkgracht 50
2312 HV Leiden
071 514 96 36
(Ook voor afspraken en
verhuur)
www.hooglandsekerk.nl
www.hooglandsekerk.com

Colofon
Tekst Eric en Hans Brons
Fotografie Simon van Wijlen
(omslag voorzijde) en Harrie
den Hertog
Ontwerp Robbert Zweegman

© 2022, Hooglandse Kerk

Uurwerk

In 1607 verzochten bewoners van het stadsdeel benoorden de kerk om een uurwerk met een klok. Zij stelden de slagklok van het stadhuis niet te kunnen horen. Het stadsbestuur willigde hun verzoek in en gaf meester Huych Hopcoper uit Gouda opdracht een uurwerk met slagklok en wijzerplaten te maken. Anderhalf jaar later dan afgesproken was dit pas gereed, maar werd bij de oplevering afgekeurd, omdat onder meer de wijzers de verkeerde kant opdraaiden! Uitbetaling volgde pas na herstel van de gebreken. In 2003 is het uurwerk van de zolder onder het viering-

torentje na restauratie door vrijwilligers verplaatst naar de begane grond in het zuidertransept.

De Swart/van Hagerbeerorgel

Het oudste pijpwerk in dit orgel is van de hand van Peter Jansz. de Swart. Deze kreeg omstreeks 1565 de opdracht om een koororgel te bouwen. Het hing indertijd aan de zuidkant van het koor boven de toenmalige sacristie. In verband met de gewenste begeleiding van de protestantse kerkzang is het orgel in 1637 door de vermaarde orgelbouwers Galtus en Germer van Hagerbeer vergroot en verplaatst naar de westzijde van de kerk. Bij de restauratie van 1980 door Jürgen Ahrend (Leer, Duitsland) is de oorspronkelijke dispositie van het orgel hersteld,

met behoud van achttiende eeuwse uitbreidingen van de orgelbouwer Johannes Duyschot. Daarnaast is een nieuw vrij pedaal aangebracht. Het orgel heeft 24 registers. Het is gestemd volgens Werckmeister III en staat op A = 415 Hertz, de originele toonhoogte, een halve toon lager dan nu gebruikelijk is. Vermeldenswaard is dat de zestiende/zeventiende eeuwse componist Cornelis Schuyt in 1593 naast zijn vader werd aangesteld als organist van de Hooglandse Kerk.

Kabinetorgel

De naam van de orgelbouwer en het bouwjaar van dit orgel zijn in nevelen gehuld. Vast staat dat het in 1866 uit een nalatenschap is aangekocht door de regenten van het Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht en destijds daar een plaats kreeg in de catechesezaal. In die zaal leerden door de weeks de weeskinderen de psalmen en gezangen om op zondag in de Hooglandse kerk vanaf hun eigen galerij de samenhang krachtig te ondersteunen. Na de sluiting van het Weeshuis werd het orgel in 1959 eigendom van de Hervormde Gemeente en kwam het na enige omzwer-

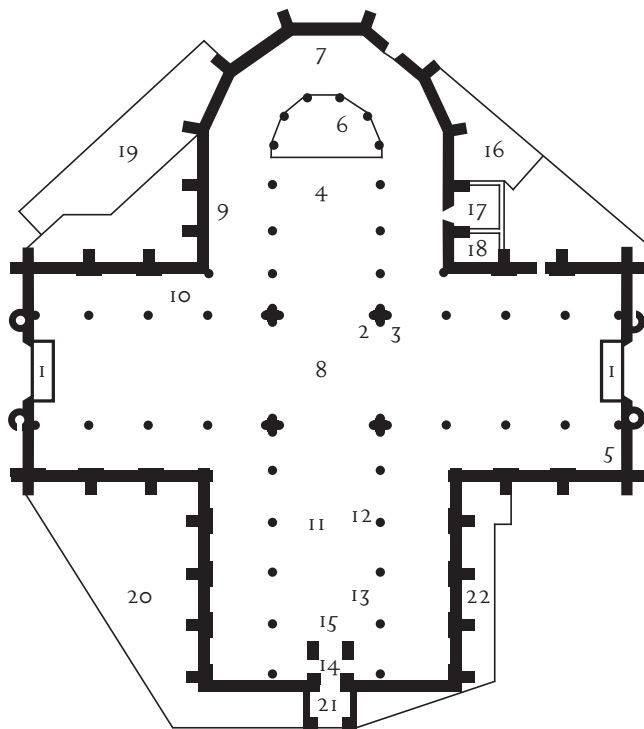

‘Father’ Willisorgel

vingen in 1969 in de Hooglandse kerk terecht. Het werd in 1984 gerestaureerd door de firma Vermeulen uit Weert en in 2004 opnieuw geïntoneerd door Gert van Buuren uit Heukelom.

In 2015 is de kerk verrijkt met een Engels romantisch orgel. Het orgel is in 1892 gebouwd door de beroemde Engelse orgelbouwer Henry ‘Father’ Willis voor een kerk in Birkenhead (bij Liverpool, GB). Het authentieke orgel is gerestaureerd door Henry Willis & Sons Ltd., aangevuld met enkele bijpassende registers en voorzien van een grotendeels nieuwe orgelkas rond de originele speeltafel. Het heeft drie klavieren en pedaal en telt vierendertig registers. Een computer helpt de organist bij het gebruik van de verschillende registers. Het orkestrale orgel wordt gebruikt voor

evensongs, concerten en erediensten. Het orgel is een initiatief van en gefinancierd door Stichting Cathedral Organ Leiden.

Plattegrond

1 | Tochtportalen uit 1646 ontworpen door stadsarchitect Arent van 's Gravesande.

2 | Grafsteen van burgermeester Pieter Adriaanszoon van der Werff, burgemeester tijdens het beleg in 1574.

3 | Gedenkteken voor burgermeester Van der Werff. Gemaakt door beeldhouwer Rombout Verhulst in 1661.

4 | Koor, circa 1480.

5 | Uurwerk uit 1607. Stond voorheen boven de viering.

6 | Graf van Justinus van Nassau en zijn vrouw Anna van Merode.

7 | Steentje in de kooromgang met in gotische letters: *Ave benigne Jhesu* (Gegroet beminde Jezus).

8 | Transept (dwarsschip), circa 1500. Hoogte 26,50 meter.

9 | Gedenksteen Jan le Francq van Berkhey. Geleerde, bekend om zijn felle stellingname in de Franse tijd.

10 | 'Father' Willisorgel, 1892.

11 | Schip. Nooit voltooid.

12 | Kansel en doophek, 1632.

13 | Kabinetorgel, negentiende eeuw.

14 | Toren, begin veertiende eeuw. Houten bovenbouw uit 1622.

15 | Het Swart-Van Hagerbeer orgel uit 1565 en 1637.

16 | Voormalige kosterij, 1650.

17 | Sacristie (nu Kerkenraadskamer).

18 | Voormalige Doopkamer.

19 | Kerkhuizen uit 1651.

Nu in gebruik als Hooglandse Huis en Tuinzaal.

20 | Kerkhuizen uit 1652.

Nu deels in gebruik als Hooglandse Kamer en Burchtzaal.

21 | Portaal en kerkhuizen uit 1665 ontworpen door stadsarchitect Willem van der Helm.

22 | Zogenaamde accijns-huisjes uit 1665, ontworpen door Willem van der Helm.